

Stokowski, Franciszek

Przemiany demograficzne w woj. warszawskim w okresie 25-lecia powojennego 1944-1968

Rocznik Mazowiecki 3, 63-96

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

FRANCISZEK STOKOWSKI

PRZEMIANY DEMOGRAFICZNE W WOJ. WARSZAWSKIM W OKRESIE 25-LECIA POWOJENNEGO 1944—1968¹

*Demographical Transformations in Warsaw Voivodeship
between 1944 and 1968*

1. Wprowadzenie

Zmiany ustrojowe w Polsce po II wojnie światowej spowodowały głębokie przeobrażenia zarówno w życiu społeczno-gospodarczym całego kraju, jak też i poszczególnych jego regionów. Nacjonalizacja przemysłu i reforma rolna zrewolucjonizowały naszą gospodarkę narodową i wprowadziły ją na drogę szybkiego rozwoju. Wraz z przemianami gospodarczymi następowały przeobrażenia w stosunkach społecznych, co wynika z ich ścisłego wzajemnego powiązania. Nastąpił również szybki rozwój oświaty, nauki i kultury. Jest sprawą oczywistą, że w okresie tak radykalnych zmian całego współczesnego życia następowały również przeobrażenia w stosunkach demograficznych, które nie zachodzą jednak

¹ Opracowanie niniejsze zawiera pogłębioną i rozszerzoną analizę, opartą na IV rozdziale nie publikowanej dotychczas pracy magisterskiej autora na temat „Przemiany w strukturze demograficznej województwa warszawskiego w świetle powszechnych spisów ludności”. Praca ta, napisana w 1966 r. przy Katedrze Statystyki i Demografii SGPiS, stanowi monografię demograficzną woj. warszawskiego w latach 1921—1985 i zawiera bogactwo danych, które są podstawą do niniejszego opracowania i z których wywodzą się pewne wnioski analityczne. Ze względu na z góry określoną objętość niniejszego opracowania ograniczyliśmy się do zaprezentowania jedynie podstawowych tablic analitycznych. Analiza nasza jest w zasadzie kompleksowym obrazem stosunków demograficznych w okresie 25-lecia powojennego. Jedynie przy analizie struktury zawodowej ludności ograniczamy się do omówienia ogółu ludności według źródła utrzymania, nie badając struktury ludności czynnej zawodowo. Rozwój i struktura zatrudnienia bowiem wraz z zarysem kształtowania się potencjału ludzkiego jako źródła siły roboczej zostały przedstawione przez A. Rajkiewicza w tomie I „Rocznika Mazowieckiego”.

w odizolowaniu, lecz są elementem ewolucji całego życia społeczno-gospodarczego danego terytorium. Zmiany w procesach i strukturach demograficznych były jednakże konsekwencją nie tylko ogólnego prawa przeobrażeń, lecz wynikły w pewnej mierze właśnie ze zmian ustrojowych, jako że procesy demograficzne są związane ze społecznymi stosunkami produkcji — a co za tym idzie — z ustrojem społecznym.

Zdobyczą ustroju socjalistycznego jest wprowadzenie na szeroką skalę gospodarki planowej. W jej ramach wysunięto postulat dążenia do wyrównywania dysproporcji w rozwoju poszczególnych regionów. „...racjonalny rozwój inwestycji gospodarczych i przemysłowych wymaga, aby usunąć karykaturalne i wysoce krzywdzące dla mas ludności upośledzenie i zaniedbanie całych wielkich obszarów kraju...”² Zagadnienie to było niezmiernie istotne dla rozpatrywanego obszaru, jako że właśnie woj. warszawskie, poza strefą podstołeczną, należało do najbardziej zaniedbanych gospodarczo terenów kraju. Sytuację pogorszyły jeszcze bardziej ogromne straty wojenne na terenie województwa, które w kapitale rzeczowym wyniosły prawie 4,5 mld zł (w cenach z 1939 r.)³. Stąd też w trakcie realizowania postulatu wyrównywania dysproporcji w rozwoju gospodarczym poszczególnych regionów dokonano intensyfikacji nakładów inwestycyjnych na terenie woj. warszawskiego, w ślad za którymi następowało powolne ożywienie gospodarcze. Politykę gospodarczą w tej dziedzinie najlepiej charakteryzuje fakt, że udział tego województwa w inwestycjach ogólnokrajowych wzrósł z 3,8% w roku 1950 do 6,2% w 1965 r. Nakłady inwestycyjne w okresie powyższego 15-lecia wzrosły tu ponad 5,5-krotnie, gdy tymczasem średnio w całym kraju — niewiele ponad 3,5-krotnie. Największymi efektami tych poważnych nakładów są Zakłady Rafineryjne i Petrochemiczne w Płocku oraz kombinat celulozowo-papierniczy w Ostrołęce. Lata powojenne były równocześnie okresem niezmiernie szybkiej i intensywnej odbudowy i rozbudowy stolicy, zniszczonej doszczętnie w czasie wojny. Ten wielki plac budowy wymagał ogromnej ilości siły roboczej, która w znacznej mierze rekrutowała się z terenu omawianego województwa. Fakt ten był m. in. przyczyną ukształtowania się specyficznego dla regionu warszawskiego ruchu migracyjnego⁴.

Poważnej intensyfikacji życia gospodarczego w województwie oraz odbudowie i rozbudowie ogromnego potencjału gospodarczego stolicy, leżącej w środku województwa, towarzyszyły istotne przeobrażenia w stosunkach demograficznych, niekiedy bardzo dynamiczne (np. procesy urba-

² Z referatu B. Bieruta na IV Plenum KC PZPR.

³ Województwo warszawskie w liczbach 1938—1958, PWG, Warszawa 1959, s. 6.

⁴ Kilkufazowe przemieszczenia: wieś — małe miasto — większe miasto i leżące bliżej stolicy — Warszawa. Dalej zagadnienie to omawiamy bardziej szczegółowo.

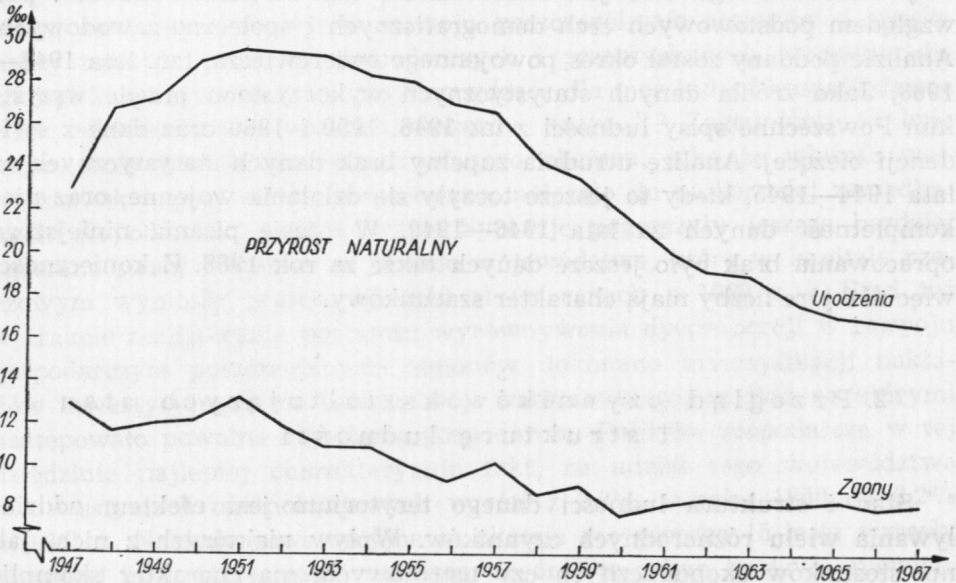
nizacyjnej), bądź też specyficzne dla badanego terenu (np. wspomniane już migracje). Do najbardziej charakterystycznych procesów demograficznych okresu powojennego należy bez wątpienia zaliczyć ogromny rozwój liczebny ludności oraz szybkie zwiększanie się zaludnienia miast, które to procesy, ze względu na ich dynamikę, przyjęto powszechnie nazywać wyżem demograficznym i rewolucją urbanizacyjną. W dalszym ciągu niniejszej pracy zobaczymy, jak obydwie te procesy przebiegały na terenie woj. warszawskiego oraz jak zmieniała się tam struktura ludności pod względem podstawowych cech demograficznych i społeczno-zawodowych. Analizie poddany został okres powojennego ćwierćwiecza, tzn. lata 1944—1968. Jako źródła danych statystycznych wykorzystano przede wszystkim Powszechne spisy ludności z lat 1946, 1950 i 1960 oraz dane z ewidencji bieżącej. Analizę utrudnia zupełny brak danych statystycznych za lata 1944—1945, kiedy to jeszcze toczyły się działania wojenne, oraz niekompletność danych za lata 1946—1949. W czasie pisania niniejszego opracowania brak było jeszcze danych także za rok 1968. Z konieczności więc niektóre liczby mają charakter szacunkowy.

2. Przegląd czynników kształtujących stan i strukturę ludności

Stan i struktura ludności danego terytorium jest efektem oddziaływania wielu różnorodnych czynników. Wpływ niektórych z nich, jak np. stosunków ekonomicznych czy ustrojowych, ma charakter skomplikowany i trudny do wyrażenia w liczbach. Do czynników wymiernih, które w badanym okresie decydowały o stanie i strukturze ludności województwa, należy zaliczyć: ruch naturalny, ruchy migracyjne, administracyjne zmiany jego granic, skutki działań wojennych. W obecnych, pokojowych warunkach i przy ustabilizowanym podziale administracyjnym zasadniczą rolę odgrywają dwa pierwsze spośród wymienionych czynników. Należy zaznaczyć, że wpływ i tych wymiernih czynników na strukturę ludności nie jest tak prosty, jak by się na pozór wydawało, i bynajmniej nie jednostronny, bowiem tak jak z jednej strony urodzenia, zgony oraz ruchy migracyjne kształtowały strukturę ludności województwa według płci i wieku, tak z drugiej strony — określona struktura tej ludności według wieku i płci wpływała na poziom ruchu naturalnego, a nawet migracyjnego.

Ruch naturalny był w okresie powojennym decydującym czynnikiem w kształtowaniu struktury ludności województwa według płci i wieku. Wpływ urodzeń był przy tym znacznie większy od wpływu zgonów. Wynika to z faktu, że liczba urodzeń ponad dwukrotnie prze-

wyższą liczbę zgonów. Szacujemy, że w badanym okresie 25-lecia Polski Ludowej w województwie urodziło się ok. 1350 tys. dzieci, gdy tymczasem zgony wyniosły jedynie około 575 tys. Analizując ruch naturalny w okresie powojennego 25-lecia, możemy wyodrębnić dwa podokresy (wykres 1). Do roku 1951 bowiem notujemy utrzymujące się wysokie natężenie zgonów, przy jednoczesnym wzroście natężenia urodzeń. Począwszy od 1951 r. zarówno natężenie urodzeń, jak i zgonów wykazuje syste-

Wykres 1. Ruch naturalny ludności w latach 1947–1967

matycznie tendencję spadkową. Przyrost naturalny, który jest efektem kształtowania się współczynnika urodzeń i zgonów, wzrastał do roku 1953 (przy czym do roku 1951 wzrost ten wywoływała większa dynamika wzrostu współczynnika urodzeń niż współczynnika zgonów, w latach zaś 1951–1953 wynikał z szybszego spadku współczynnika zgonów niż współczynnika urodzeń), a następnie zdecydowanie spadał na skutek większej spadkowej dynamiki współczynnika urodzeń w stosunku do współczynnika zgonów. Zaobserwowane na badanym terenie tendencje w kształtowaniu się ruchu naturalnego są w zasadzie zgodne z ogólnokrajowymi. Wielka ilość urodzeń bezpośrednio po wojnie była efektem zwiększonego natężenia zawierania małżeństw, co z kolei miało charakter kompensacyjny po okresie wojny. Podwyższony współczynnik zgonów w pierwszych latach po wojnie był konsekwencją niezmiernie ciężkich warunków życia w okresie okupacji oraz skutkiem samych działań wojennych.

Spadkową obecnie tendencję współczynnika zgonów należy tłumaczyć

postępami w medycynie oraz poprawą warunków sanitarnych dla ogółu ludności. Znacznie bardziej złożony i trudniejszy do wytłumaczenia jest problem spadkowej tendencji współczynnika urodzeń. Jego początkowy spadek tłumaczy się powrotem do normalnej sytuacji po powojennej kompensacji. Wydaje się, że przyczyn dalszego jego spadku należy szukać nie tylko w stosunkach ekonomicznych, lecz również w sferze psychologiczno-socjologicznej. Wysoki współczynnik urodzeń, który się utrzymywał aż do roku 1956 powyżej 27‰, wywarł istotny wpływ na strukturę ludności według wieku — zwiększył on odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym i zahamował tym samym postępujący proces starzenia się społeczeństwa.

Dosyć istotne jest w naszym województwie terytorialne zróżnicowanie ruchu naturalnego. Stosunkowo niski przyrost naturalny obserwujemy w większości powiatów podregionu podstołecznego oraz w podregionie podlaskim. Jest to przyczyną niskiego w tych podregionach odsetka ludności w wieku przedprodukcyjnym. W podregionach kurpiowskim i płockim przyrost naturalny, a w konsekwencji również odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym, jest większy. Według naszych szacunków liczba ludności województwa w okresie powojennego 25-lecia 1944—1968 zwiększyła się na skutek przyrostu naturalnego o ok. 775 tys. Rzeczywisty przyrost ludności w tym okresie był jednak znacznie niższy, na co wpłynęły ujemne salda ruchu migracyjnego i zmian administracyjnych.

Ruchy migracyjne w województwie, zwłaszcza w pierwszych latach powojennych, były bardzo duże, przy czym odpływ ludności z terenu województwa był zdecydowanie wyższy od napływu. Zasadniczą przyczyną masowego odpływu ludności było odzyskanie Ziemi Północnych i Zachodnich. Przeludniona wieś mazowiecka, która od lat cierpiała głód ziemi, odegrała istotną rolę w ich zaludnieniu. Drugą przyczyną odpływu ludności była odbudowa stolicy i duże możliwości uzyskania tam pracy. Wnioski powyższe wynikają z analizy danych zawartych w tabeli 1. Istotnie, bezpośrednio po wojnie wystąpiły dwie olbrzymie fale odpływu. Pierwsza z nich, licząca ok. 350 tys. osób, skierowała się na Ziemię Odzyskaną. Przeważająca część tej ludności, bo ok. 40‰, udała się do woj. olsztyńskiego. Fakt ten tłumaczy się tym, że woj. olsztyńskie, jako jedyne spośród odzyskanych, graniczy bezpośrednio z woj. warszawskim.

Druga fala odpływu skierowała się w latach 1945—1950 do Warszawy. Dane spisowe nie pozwalają, niestety, ustalić dokładnie wielkości tej fali, gdyż zasadniczą jej część stanowiła przedwojenna ludność stolicy, która znalazła chwilowe schronienie w okolicach podwarszawskich i w znacznej części wróciła do stolicy przed 1950 r. Jedyne niespełna 130 tys. tej ludności, której zniszczona Warszawa nie mogła już przyjąć,

Tabela 1

*Ruch migracyjny ludności
między woj. warszawskim a pozostałymi obszarami kraju*

Wyszczególnienie	1939—1950			1950—1960		
	napiływ ^a	odpływ ^b	saldo	napiływ ^a	odpływ ^b	saldo
Razem	190,2	492,0	—301,8	173,4	245,1	—71,7
woj. olsztyńskie	0,7	140,2	—139,5	18,2	38,3	—20,1
pozostała część Ziemi						
Odzyskanych	2,3	210,5	—208,2	48,7	68,1	—19,4
m. st. Warszawa	127,6	62,0	+ 65,6	35,9	78,4	—42,5
pozostała część ziem dawnych	59,6	79,3	— 19,7	70,6	60,3	+10,3

a Do woj. warszawskiego (w tys.).

b Z woj. warszawskiego (w tys.).

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych spisowych.

osiadło na terenach podstołecznych, traktując to jako etap przejściowy. Z faktu, że w momencie wyzwolenia Warszawa liczyła ok. 160 tys. ludności, a w roku 1950 — według danych spisowych — zamieszkiwało w stolicy ok. 500 tys. jej przedwojennych mieszkańców, wynika, że w latach 1945—1950 powróciło do Warszawy ok. 340 tys. jej dawnej ludności. Jeśli się uwzględni, że znaczna część tej ludności w końcowym okresie wojny znalazła schronienie na terenie województwa, to po dodaniu ponad 60 tys. rdzennej jego ludności, która z nimi wyemigrowała do Warszawy, można w przybliżeniu szacować wielkość tej fali odpływu na niespełna 400 tys. Saldo wędrówek w latach 1939—1950 wyniosło więc ok. 300 tys. osób.

W latach 1950—1960 utrzymały się w zasadzie podstawowe kierunki ruchu migracyjnego z poprzedniego okresu. Nie miał on już, oczywiście, tak żywiołowego charakteru, jak bezpośrednio po wojnie. Drugą cechą charakterystyczną migracji w tym okresie, obok zmniejszonego jej natężenia, jest wyraźne zwiększenie się napływu do woj. warszawskiego. Przy jednocześnie zmniejszonym już odpływie na Ziemię Odzyskaną ujemne saldo migracji było stosunkowo niewielkie. Najpoważniejszy strumień odpływu skierował się i w tym okresie na Ziemię Odzyskaną, przy czym znów w większości do woj. olsztyńskiego. Objął on już tylko niewiele ponad 100 tys. osób, a więc 3,5-krotnie mniej. Drugim ośrodkiem odpływu była ponownie stolica, przy czym w tym wypadku odpływ zwiększył się w porównaniu z okresem poprzednim i wyniósł prawie 80 tys. osób. Należy dodać, że przeważająca część tego odpływu odbyła się w pierwszych 3—4 latach omawianego 10-lecia. Później napływ do stolicy poważnie ograniczyły zarządzenia administracyjne. Pewne znaczenie miał również odpływ na Śląsk, gdzie występował brak siły roboczej.

Najpoważniejszy udział w napływie ludności do woj. warszawskiego

miały stolica oraz dwa województwa Ziemi Odzyskanych: olsztyńskie i wrocławskie. Fakt ten na pozór dziwny wydaje się być rezultatem poprzedniego odpływu ludności z woj. warszawskiego. Znaczny napływ ludności z województw lubelskiego i kieleckiego był wynikiem przeludnienia ich terenów rolniczych. Dostyć równomierny i dość znaczny napływ ze wszystkich innych województw wydaje się zrozumiały jako dążenie do zamieszkania w stolicy. Tak kształtujące się ruchy napływowe i odpływowe dały w efekcie dla terenu woj. warszawskiego ponad 70-tysięczne saldo ujemne. Jeśli się uwzględni 4-tysięczny napływ z zagranicy i 15-tysięczny napływ z nie ustalonego kierunku, można oszacować ostateczne saldo migracji w latach 1950—1960 na minus 50 tys. Po 1960 r. saldo migracji wahało się około zera. Tak więc na przestrzeni 25-lecia Polski Ludowej nastąpiło w woj. warszawskim stopniowe przejście od żywiołowych ruchów migracyjnych bezpośrednio po wojnie do istniejącej stabilizacji. Łączne powojenne straty migracyjne szacujemy na ok. 350 tys., przy czym niemal w całości straty te przypadają na pierwsze 10-lecie.

Terenem najintensywniejszych ruchów migracyjnych w województwie są obszary podstołeczne. Można tu wyodrębnić dwa rodzaje ruchliwości. Pierwszy z nich stanowią codzienne dojazdy do pracy w Warszawie. Jest to związane z deficytem siły roboczej w stolicy, szacowanym na ok. 130 tys. miejsc pracy (w stosunku do mieszkańców stolicy w wieku produkcyjnym). Liczba ludności dojeżdżającej do pracy do stolicy w okresie powojennym systematycznie wzrastała. Np. w latach 1961—1965 ilość dojeżdżających zwiększyła się ze 169 tys. do 186 tys., a więc o ok. 10%. Drugim rodzajem ruchliwości jest ruch migracyjny, polegający na zmianie miejsca zamieszkania poza obręb danej jednostki administracyjnej. Szczególnie duże natężenie migracji nastąpiło w miastach strefy podstołecznej, gdzie np. w latach 1958—1962 ruch migracyjny objął 221 tys. osób, co stanowi aż ponad 63% ludności miejskiej tej strefy. Na powyższą liczbę złożyły się ponad 121-tysięczny napływ i prawie 100-tysięczny odpływ. Można więc powiedzieć, że jedynie ok. 20% napływającej ludności osiadało na nowym miejscu, powiększając liczbę ludności miast strefy podstołecznej, gdy zdecydowana większość wędrowała dalej.

Stwierdzenie powyższe jest oczywiście skrótem myślowym, bardzo plastycznie jednak obrazującym sytuację. Chodzi tu bowiem niekoniecznie o te same osoby. Wprost przeciwnie, ludność dłużej już zamieszkała w strefie podstołecznej i związana miejscem pracy ze stolicą w miarę możliwości przenosiła się do Warszawy. Wytwarzało to próżnię, do której mogła napłynąć kolejna fala ludności. Miasta strefy podstołecznej miały więc charakter swoistej poczekalni przed zamieszkaniem w stolicy. Jeśli województwo potraktujemy łącznie z Warszawą, to w połowie lat pięćdziesiątych miasta województwa przejmowały niemal 80% całego

napływu ze wsi, a stolica, chociaż liczbą ludności niemal 2-krotnie przewyższała wszystkie miasta wojewódzkie razem wzięte, przyjmowała pozostałe 20%. W napływie do stolicy z kolei prawie 75% stanowiła ludność miejska. Dane powyższe dają obraz kilkufazowego ruchu wędrowek, którego pierwszym etapem było przejście ze wsi do małego miasteczka, następnym — migracja do miast większych i położonych bliżej Warszawy, a celem ostatecznym tego ruchu była stolica. Ten specyficzny ruch migracyjny w latach sześćdziesiątych został zahamowany administracyjnymi ograniczeniami meldunkowymi najpierw w Warszawie, a później i w strefie podstołecznej.

Administracyjne zmiany granic województwa w okresie powojennego 25-lecia, ze względu na ich różnokierunkowość, wpłynęły jedynie w niewielkiej mierze na stan liczebny ludności. Z ważniejszych zmian wymienić należy włączenie do woj. warszawskiego w roku 1949 powiatu siedleckiego, który uprzednio należał do woj. lubelskiego. Dzięki tej zmianie województwo zyskało ok. 140 tys. ludności. Dalszą zmianą było przesunięcie w roku 1950 pow. działowskiego, który liczył ok. 40 tys. ludności, z woj. warszawskiego do woj. olsztyńskiego. Następne straty ludności wiążą się z dwukrotnym powiększeniem Wielkiej Warszawy o przyległe tereny. Tak więc w 1951 r. włączono do stolicy część powiatu warszawskiego z miastem Włochy o łącznej powierzchni 230 km², na której zamieszkiwało ok. 130 tys. ludności. W 1957 r. włączono do Warszawy 21-tysięczne miasto Rembertów. Łącznie więc szacujemy, że na skutek zmian administracyjnych w okresie całego 25-lecia województwo straciło około 50 tys. ludności.

Skutki działań wojennych przez cały okres 25-lecia były widoczne nie tylko w stanie, ale i w strukturze ludności. Wpływy wojny na strukturę demograficzną omawiamy przy jej analizie. W tym miejscu szacujemy jedynie wojenne straty ludnościowe. Liczba ludności woj. warszawskiego w przeliczeniu na obecne granice wynosiła według szacunków GUS w 1939 r. 2601,0 tys., w roku 1946 zaś — 2186,6 tys. Ubytek ludności w okresie wojny wyniósł więc 414,4 tys. Mimo wyeliminowania wpływu zmian administracyjnych liczba ta nie stanowi odbicia rzeczywistych strat wojennych, ze względu na specyficzny charakter wojennych ruchów migracyjnych. W strefie podstołecznej znalazło się bowiem bezpośrednio po wojnie wielu mieszkańców Warszawy, którzy szukali tu schronienia w okresie działań wojennych. Dlatego też straty biologiczne ludności województwa w czasie ostatniej wojny były znacznie większe i prawdopodobnie przekroczyły 500 tys., co stanowiłoby ok. 20% stanu przedwojennego. W poszczególnych powiatach, na terenie których toczyły się większe działania wojenne, ludność zmniejszyła się jeszcze bardziej, np. w powiatach Maków Mazowiecki i Pułtusk — o ponad 30%.

3. Rozwój liczby ludności

Rozwój liczby ludności na danym terenie jest niejako wypadkową kształtowania się omawianych powyżej czynników: ruchu naturalnego, migracji i zmian administracyjnych. W rozwoju ludności omawianego województwa w okresie powojennego 25-letnia wyodrębnić można wyraźnie dwa równie długie podokresy (tabele 2 i 3).

Tabela 2

Rozwój liczby ludności

Wyszczególnienie	1946	1950	1955	1960	1965	1967
Ludność w tys.	2187	2042 ^c	2245	2315	2453	2483
wskaźnik (1950 r. = 100)	100	93	103	106	112	114
gęstość zaludnienia	74	69	77	79	84	85

^c Dane spisu powszechnego z 1950 r. podane są wg podziału administracyjnego w dn. 15 V 1951 r., a więc rzeczywista liczba ludności w roku 1950, która wynosiła ok. 2,2 mln, zmniejszyła się o ludność obszaru włączonego w roku 1951 do m.st. Warszawy. Zaobserwowany w latach 1946—1950 spadek liczby ludności jest pozorny, co widać wyraźnie w tabeli 3.

Źródła:

Dla lat 1946, 1950 i 1960 — dane spisów powszechnych. Ludność Polski w latach 1945—1965, GUS, Warszawa 1966, s. 146;

dla lat 1955, 1965 i 1967 — szacunki. „Roczniki Statystyczne” GUS.

Tabela 3

Składniki rozwoju liczby ludności

Przeciętne roczne wskaźniki w %	1946—1950	1951—1955	1956—1960	1961—1965
przyrostu naturalnego	1,4	1,8	1,6	1,0
salda migracji i zmian administracyjnych	-1,1	-1,8	-0,4	-0,1
Razem	0,3	0,0	1,2	0,9

Źródło: Ludność Polski w latach 1945—65, GUS, Warszawa 1966, s. 5 i 12.

Pierwszy podokres obejmuje lata bezpośrednio powojenne do roku 1955. Wysoki przyrost naturalny w tym okresie niemal całkowicie zrównoważyły straty ludności związane z żywiołowym odpływem oraz z niekorzystnymi zmianami administracyjnymi. W efekcie tych różnokierunkowych zmian liczba ludności województwa w 1955 r. tylko nieznacznie przekraczała 2,2 mln i była niewiele wyższa od stanu bezpośrednio po wojnie. Stąd też i przeciętne tempo wzrostu było bliskie zeru.

Po roku 1955, w związku z zakończeniem powojennych ruchów migracyjnych i stabilizacją podziału administracyjnego województwa, straty

ludności z tym związane zmierzały do zera. Głównym czynnikiem zwiększania się liczby ludności stał się przyrost naturalny, który jednakże wykazywał tendencję malejącą. Stąd też przeciętne roczne tempo wzrostu liczby ludności, które w latach 1956—1960 wynosiło 1,2‰, spadło w następnym pięcioleciu do 0,9‰.

Tempo wzrostu liczby ludności nie było jednakowe na poszczególnych obszarach województwa (tabela 4). Gdy w latach 1950—1967 liczba lud-

Tabela 4

Wskaźniki wzrostu liczby ludności wg podregionów

Podregiony	1950	1955	1960	1965	1967	1967 ^d
Podstołeczny	100	115	122	130	132	108
płocki	100	105	108	116	118	108
kurpiowski	100	104	107	113	114	106
podlaski	100	104	105	109	109	104
Województwo	100	109	114	121	122	107

^d Rok 1960 = 100.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych spisów powszechnych i szacunków.

ności podregionu podstołecznego zwiększyła się o 32‰, to w podregionie podlaskim — jedynie o 9‰. Różnice były oczywiście jeszcze większe między poszczególnymi powiatami. W latach sześćdziesiątych, w związku z zahamowaniem żywiołowego napływu ludności na tereny podstołeczne oraz inwestycjami w Płocku i Ostrołęce, nastąpiło częściowe zlikwidowanie tych różnic. W latach 1960—1967 zarówno w podregionie podstołecznym, jak i płockim liczba ludności zwiększyła się o 8‰. Najwolniej wzrastała w tym okresie liczba ludności podregionu podlaskiego, gdzie brak jest inwestycji, które mogłyby przyciągnąć ludność z innych terenów.

Przy niemal stałej od 1951 r. powierzchni gęstość zaludnienia zwiększała się w analogicznym tempie jak i liczba ludności — z 74 osób na km² bezpośrednio po wojnie do 85 osób na km² w końcu badanego 25-lecia. Teren województwa jest bardzo zróżnicowany pod względem gęstości zaludnienia. W 1967 r. w podregionie podstołecznym zamieszkiwało średnio 126 osób na km², gdy w podregionie płockim tylko 73, w podlaskim — 63, a w kurpiowskim jedynie 56 osób. Jeszcze większe zróżnicowanie występuje między powiatami. Wystarczy dodać, że w trzech najsłabiej zaludnionych powiatach: Łosice, Maków Maz. i Przasnysz, gęstość zaludnienia wynosi poniżej 50 osób na km², gdy w powiecie pruszkowskim (łącznie z miastem Pruszków) przekracza ona 270 osób na km².

4. Procesy urbanizacyjne

Niezwykle intensywna urbanizacja, wyrażająca się szybkim wzrostem odsetka ludności miejskiej, jest obok przedłużenia się wieku ludności najdonioślejszym procesem demograficznym współczesnego świata. Urbanizacja danego terenu dokonuje się na skutek jego industrializacji, a konsekwencją jej są poważne przemiany w strukturze ekonomicznej i społecznej. Również w woj. warszawskim w okresie powojennego 25-lecia, w przeciwieństwie do zastoju w okresie międzywojennym, byliśmy świadkami intensywnych procesów urbanizacyjnych. Wyrazem tych procesów był zarówno rozwój istniejących już ośrodków miejskich, jak też tworzenie się nowych miast. Konsekwencją wystąpienia obu tych czynników był szybki rozwój liczby oraz odsetka ludności miejskiej, co ilustruje poniższa tabela.

Tabela 5

Rozwój liczby miast i ludności wg charakteru miejscowości zamieszkania *

Wyszczególnienie	1946	1950	1955	1960	1965	1967
Liczba miast °	48	49	55	69	69	69
ludność miejska w tys.	361	420	589	728	796	816
1946 r. = 100	100	117	163	202	221	226
ludność wiejska w tys.	1754	1622	1628	1587	1655	1667
1946 r. = 100	100	92	93	90	94	95
odsetek ludności miejskiej	17,1	20,6	26,6	31,5	32,5	32,9

* Osiedla potraktowano łącznie z miastami.

e W przeliczeniu na obecne granice administracyjne.

Zródło: Jak w tabeli 2 oraz obliczenia własne.

Szybki rozwój liczebny miast przypada na lata pięćdziesiąte, kiedy to powstało aż 20 spośród 21 nowych miast okresu 25-lecia. Proces ten wystąpił najsilniej w strefie podstołecznej i związany był z administracyjnym nadawaniem praw miejskich byłym osadom wiejskim. Tak szybkie tempo tego procesu było możliwe z jednej strony dzięki zmianom ustrojowym i postępującej industrializacji, z drugiej zaś — dzięki zmianie charakteru wsi podstołecznej jeszcze w okresie międzywojennym. W latach 1921—1931 na wsi powiatu warszawskiego nastąpił bowiem spadek liczby ludności utrzymującej się z rolnictwa z 61 do 32%, przy jednoczesnym wzroście odsetka ludności utrzymującej się z rzemiosła, handlu i transportu. Zmiana charakteru wsi podstołecznej w okresie międzywojennym stworzyła możliwości szybkiej urbanizacji tych terenów po wojnie. Większość tych „wsi” bowiem znajduje się obecnie na terenie Wielkiej Warszawy oraz osiedli i miast podstołecznych.

Drugim czynnikiem bardzo szybkiego rozwoju liczby ludności miejskiej — obok administracyjnego tworzenia nowych miast — były niezwykle intensywne, wprost żywiołowe migracje ludności ze wsi do miast. Wystarczy zauważyć, że liczba ludności wiejskiej w okresie powojennego 25-lecia uległa zmniejszeniu. Miasta zatem pochłonęły więcej ludności wiejskiej, niż wyniósł jej przyrost naturalny, choć ten ostatni w okresie powojennego wyżu demograficznego był bardzo wysoki. Największy odpływ ludności ze wsi nastąpił bezpośrednio po wojnie, w latach 1946—1950, kiedy to liczba ludności wiejskiej spadła o 8%. W latach pięćdziesiątych nastąpiła stabilizacja liczby ludności wiejskiej na poziomie około 1,6 mln. W latach sześćdziesiątych natomiast liczba ludności wiejskiej nieznacznie się zwiększyła, co jest w głównej mierze konsekwencją zakończenia procesu tworzenia nowych miast.

O sile procesów urbanizacyjnych w województwie świadczy fakt, że okres 15 lat (1946—1960) wystarczył, aby się podwoiła liczba ludności miejskiej (wskaźnik wyniósł 202%). Rozwój liczby ludności miejskiej w woj. warszawskim był zatem nieco szybszy od ogólnokrajowego. Analogiczny wskaźnik dla kraju wyniósł bowiem jedynie 191%, a podwojenie się liczby ludności miejskiej nastąpiło w roku 1962. W latach sześćdziesiątych nastąpiła pewna stagnacja w rozwoju miast i liczby ludności miejskiej, co najprawdopodobniej ma charakter przejściowy po „wielkim skoku” w latach pięćdziesiątych. Najbardziej wymowną ilustracją tych procesów jest wzrastający odsetek ludności miejskiej. Na terenie województwa odsetek ten w okresie 25-lecia powiększył się niemal dwukrotnie, bo z 17 do 33%, co świadczy o sile odbywających się procesów. Pomimo tego jednak omawiane województwo należy nadal do najsłabiej zurbanizowanych w kraju, bowiem jedynie trzecia część jego ludności mieszka w miastach, gdy w całym kraju — już ponad połowa. Przy porównaniach z innymi terenami trzeba jednak pamiętać, że stopień urbanizacji woj. warszawskiego, podobnie jak wiele innych mierników, jest obniżony przez wyłączenie z niego Warszawy. Gdyby się województwo potraktowało łącznie z Warszawą, to odsetek ludności miejskiej wyniósłby 56% i byłby wyższy od krajowego.

Dynamika rozwoju liczby ludności miejskiej była różna w poszczególnych podregionach i w poszczególnych okresach czasu badanego 25-lecia (tabela 6). Zdecydowanie najsilniejszy wzrost, o prawie 140%, wystąpił w podregionie podstołecznym, gdy w pozostałych nie przekroczył 55%. Jeszcze większa dysproporcja w rozwoju liczby ludności miejskiej na rzecz podregionu podstołecznego wystąpiła w latach 1950—1960. W latach 1960—1967 zaś proporcje w dynamice wzrostu liczby ludności miejskiej między poszczególnymi podregionami uległy znacznym zmianom. W związku z ograniczeniami administracyjnymi w podregionie pod-

Tabela 6

Rozwój liczby ludności miejskiej według podregionów

Podregiony	odsetek ludności miejskiej			wskaźniki wzrostu liczby ludności miejskiej w %		
	1950	1960	1967	1950—1960	1960—1967	1950—1967
Podstołeczny	23,8	43,3	43,7	215	110	237
płocki	19,8	23,3	25,9	125	123	154
kurpiowski	16,7	18,4	20,2	114	121	137
podlaski	15,7	17,6	19,5	119	118	140
Województwo	20,6	31,5	32,9	170	114	194

Zródło: Obliczenia własne na podstawie danych spisów powszechnych (1950 i 1960) oraz szacunek GUS (1967).

stołecznym wzrost był najmniejszy (o 10⁰/o), największy zaś wzrost (o 23⁰/o) wystąpił w podregionie płockim, co jest związane z rozwojem tamtejszych Zakładów Rafineryjnych i Petrochemicznych.

Również w stopniu zurbanizowania poszczególnych terenów województwa występują znaczne różnice. Już bezpośrednio po wojnie wyraźnie najsilniej zurbanizowany był podregion podstołeczny, w którym prawie czwarta część ludności zamieszkiwała w mieście, gdy w najsłabiej zurbanizowanym podregionie podlaskim odsetek ludności miejskiej wynosił niewiele ponad 15⁰/o. Wskutek tego, że na przestrzeni 25-letnia ludność miejska rozwijała się najszybciej właśnie w najsilniej zurbanizowanym podregionie podstołecznym, rozbieżności w stopniu zurbanizowania poszczególnych podregionów zwiększyły się jeszcze bardziej. W końcu badanego 25-letnia odsetek ludności miejskiej w podregionie podstołecznym wynosił prawie 44⁰/o i ponad dwukrotnie przewyższał analogiczny wskaźnik w podregionie podlaskim, który nie przekraczał 20⁰/o. W podregionie podstołecznym znajduje się 44 spośród 69 miast, co stanowi około 64⁰/o. Z pozostałych 25 miast po 10 znajduje się w podregionie płockim i kurpiowskim, a 5 w podlaskim. Podregion podstołeczny skupia aż ok. 67⁰/o ogółu ludności miejskiej województwa. W podregionie tym z kolei najsilniej zurbanizowane są 4 powiaty: otwocki, pruszkowski, grodziski i wołomiński, położone wzdłuż trzech głównych zelektryfikowanych linii dojazdowych, stwarzających dogodnie połączenie ze stolicą. W powiatach tych, potraktowanych łącznie z miastami stanowiącymi powiaty miejskie, ludność miast stanowi większość, a w najbardziej zurbanizowanym powiecie otwockim przekracza nawet 65⁰/o ogółu ludności.

Pozostałe podregiony są zurbanizowane bardzo słabo, przy czym stosunkowo najlepiej podregion płocki, a najsłabiej — podlaski. W tym ostatnim poza ośrodkami powiatowymi znajduje się tylko jedno nie-

spełna dwutysięczne miasteczko. W najslabiej zurbanizowanych powiatach Żuromin, Łosice i Węgrów ludność miejska stanowi jedynie 5—10% ogółu ludności. Jedynymi miastami w tych powiatach — jak też w wielu innych poza podregionem podstołecznym — są stolice powiatów, z których najmniejszy, Żuromin, dopiero w 1965 r. przekroczył liczbę 3 tys. ludności. Dla uwydatnienia niezwykle słabego zurbanizowania podregionu podlaskiego dodamy jeszcze, że aż 64% ogółu ludności miejskiej w tym podregionie stanowi ludność miasta Siedlce i po wyłączeniu tego jedynego dużego ośrodka odsetek ludności miejskiej w podregionie spadłby do 8%.

W okresie nasilenia procesów urbanizacyjnych zaszły istotne zmiany w strukturze miast według liczby mieszkańców (tabela 7). Liczba miast mniejszych, liczących poniżej 10 tys. ludności, w zasadzie nie uległa zmianie. Jednocześnie ponad trzykrotnie wzrosła liczba miast 10—20-tysięcznych, ponad dwukrotnie zwiększyła się liczba miast 20—50-tysięcznych i jedno z miast (Płock) przekroczyło w 1963 r. 50 tys. ludności.

Tabela 7

Zmiany w strukturze miast

Rok	miasta i osiedla wg liczby ludności w tys.					
	razem	poniżej 5	5—10	10—20	20—50	ponad 50
	Liczba miast i osiedli					
1946	47	20	16	7	4	—
1966	69	19	18	22	9	1
	Struktura miast i osiedli w %					
1946	100	43	34	15	8	—
1966	100	28	26	32	13	1
	Ludność w miastach i osiedlach w tys.					
1946	357	60	112	85	100	—
1966	808	57	129	308	256	58
	Ludność w % ogółu ludności miast i osiedli					
1946	100	17	31	24	28	—
1966	100	7	16	38	32	7
	Wskaźniki wzrostu liczby miast i osiedli (1946 r. = 100)					
1966	147	95	113	314	225	x
	Wskaźniki wzrostu liczby ludności miast i osiedli (1946 r. = 100)					
1966	226	95	115	362	256	x

Zródło: Obliczenia własne na podstawie danych spisu powszechnego z roku 1946 i szacunku dla roku 1966.

W rezultacie, gdy bezpośrednio po wojnie miasta ponad 10-tysięczne stanowiły tylko niespełna czwartą część ogółu miast, to w roku 1966 już prawie połowę.

Zmiany te wystąpiły jeszcze wyraźniej w strukturze ludności miejskiej, gdy się porówna wielkości miast. W tym czasie, gdy liczba ludności

miast najmniejszych, liczących poniżej 5 tys. mieszkańców, uległa zmniejszeniu, a liczba mieszkańców miast 5—10-tysięcznych wzrosła tylko minimalnie, to liczba ludności miast 10—20-tysięcznych wzrosła ponad 3,5-krotnie, a liczba mieszkańców miast ponad 20-tysięcznych wzrosła również ponad trzykrotnie. W rezultacie, jeżeli w roku 1946 w miastach ponad 10-tysięcznych mieszkało niewiele więcej niż połowa ludności miejskiej województwa, to w końcu badanego 25-letnia już prawie 80%. Rozwój miast większych, liczących ponad 10 tys. ludności, wynikał stąd, że były to w większości miasta położone w strefie podstołecznej, gdzie wystąpił napływ ludności ciężającej do stolicy. Nie jest przypadkiem, że najszybszy wzrost liczby ludności wykazały dwa miasta podregionu podstołecznego: Otwock i Piaseczno, w których już w okresie 10-letnia 1950—1960 podwoiła się liczba ludności. W latach sześćdziesiątych jeszcze dwa inne miasta województwa wykazały dwukrotny wzrost liczby ludności w stosunku do roku 1950 — Ursus i Nowy Dwór Maz. Oba leżą również w strefie podstołecznej.

Stagnacja miast najmniejszych, liczących poniżej 5 tys. mieszkańców, wynika stąd, że leżą one w przeważającej części poza strefą podstołeczną. Na zacofanych gospodarczo terenach rolniczych, nie znających przemysłu, nie ma czynników miastotwórczych. W niektórych spośród nich w latach 1950—1966 nastąpiło nawet zmniejszenie się liczby ludności. Regres taki zanotowano w Żelechowie, Mogielnicy, Broku i Różanie. W biegu dalszych losów najmniejszych miasteczek województwa niepoślednią rolę może odegrać deglomeracja przemysłu stołecznego.

5. Struktura ludności według płci i wieku

Największy wpływ na strukturę ludności zarówno według płci, jak i według wieku wywarły obie wojny światowe. Straty wojenne objęły w znacznie większej mierze mężczyzn, co doprowadziło do anormalnej struktury ludności według płci (tabela 8). Zniekształcenie relacji płci

Tabela 8

Struktura ludności wg płci i rodzaju miejscowości

Charakter miejscowości	liczba kobiet przypadających na 100 mężczyzn					
	1946	1950	1955	1960	1965	1967
Miasta i osiedla	130	121	115	112	111	111
wieś	114	111	105	105	103	103
województwo ogółem	116	113	108	107	105	105

Źródło: „Rocznik Demograficzny 1945—1965”, GUS, Warszawa 1968, s. 13 oraz obliczenia własne.

po II wojnie światowej było znacznie większe niż po I. Gdy w roku 1921 na 100 mężczyzn przypadało 109 kobiet, to w roku 1946 — aż 116. Tak silne zniekształcenie relacji płci wpłynęło oczywiście na inne struktury i procesy demograficzne na przestrzeni badanego 25-lecia.

Na przestrzeni 25-lecia powojennego następowało stopniowe wyrównywanie się relacji płci. Liczba kobiet przypadających na 100 mężczyzn zmniejszyła się ze 116 bezpośrednio po wojnie do 105 w końcu badanego okresu. Proces ten ma charakter ciągły i stopniowo wygasający. W miarę zmniejszania się dysproporcji w strukturze ludności według płci wyrównywanie się liczby mężczyzn i kobiet jest coraz wolniejsze. Główną przyczyną względnie szybkiego wyrównywania się relacji płci w latach 1946—1960, kiedy to współczynnik feminizacji zmniejszył się ze 116 do 107, była wielka ilość urodzeń, co w rezultacie dało tzw. wyż demograficzny. Jedną zaś z zasadniczych, choć do dziś niecałkowicie wyjaśnionych prawidłowości demograficznych jest przewaga urodzeń chłopców nad dziewczętami. Przewaga urodzeń chłopców w generacji wyżowej przy jednocześnie dużej wadze liczebnej tej generacji (młodzież urodzona w latach 1946—1960 stanowiła w roku 1960 więcej niż jedną trzecią ogółu społeczeństwa województwa) spowodowała zmniejszenie się przewagi liczebnej kobiet nad mężczyznami wśród ogółu ludności.

Tabela 9

Ludność wg płci i wieku

Wiek	razem		mężczyźni		kobiety	
	1950	1960	1950	1960	1950	1960
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0—14	30,4	33,8	32,8	35,9	28,3	31,8
15—59	60,1	55,3	59,4	55,1	60,9	55,5
60 i więcej	9,2	10,8	7,5	8,9	10,5	12,6
nie ustalony	0,3	0,1	0,3	0,1	0,3	0,1

Zródło: Obliczenia własne na podstawie danych ze spisów powszechnych.

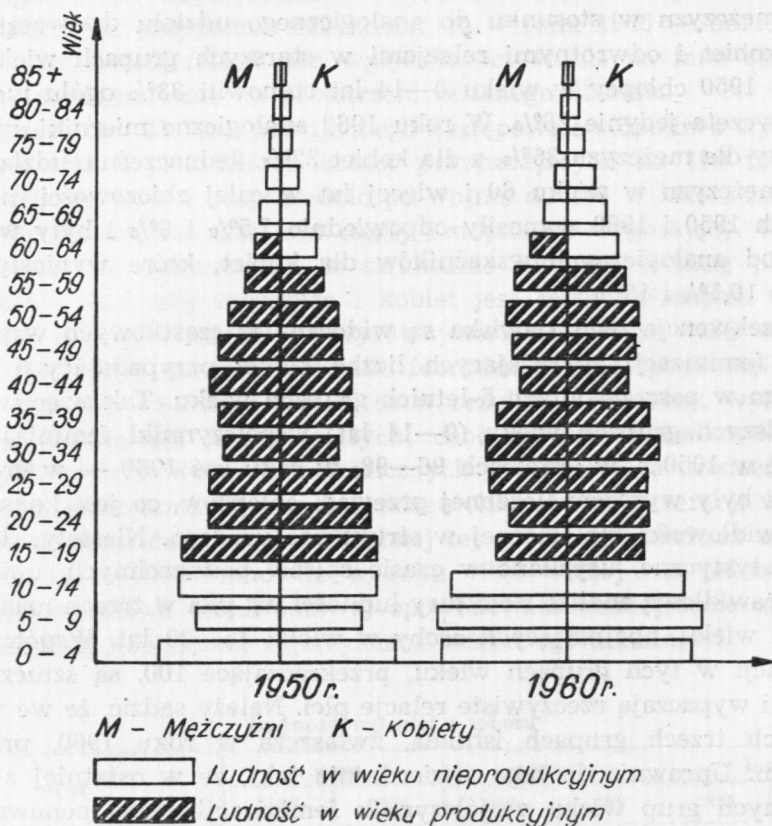
Zniekształcenie relacji płci było znacznie silniejsze w mieście, gdzie bezpośrednio po wojnie na 100 mężczyzn przypadało aż 130 kobiet, niż na wsi, gdzie analogiczny wskaźnik wyniósł 114. Wynika to stąd, że straty wojenne znacznie bardziej dotknęły ludność miast. Również w końcu badanego 25-lecia struktura ludności według płci była nadal znacznie bardziej zniekształcona w mieście niż na wsi. Strukturę ludności wiejskiej, wykazującą tylko nieznaczną przewagę kobiet (103 kobiety na 100 mężczyzn), można już uznać za normalną. Tymczasem w miastach wciąż jeszcze w końcu 1967 r. na 100 mężczyzn przypadało 111 kobiet.

Zgodnie z powszechnie występującą prawidłowością demograficzną zbiorowość kobiet w województwie jest starsza od zbiorowości mężczyzn

(tabela 9). Wyraża się to większym udziałem chłopców w całej zbiorowości mężczyzn w stosunku do analogicznego udziału dziewcząt wśród ogółu kobiet i odwrotnymi relacjami w starszych grupach wieku. Gdy w roku 1950 chłopcy w wieku 0—14 lat stanowili 33% ogółu mężczyzn, to dziewczęta jedynie 28%. W roku 1960 analogiczne mierniki struktury wyniosły dla mężczyzn 36%, a dla kobiet 32%. Jednocześnie udziały starszych mężczyzn w wieku 60 i więcej lat w całej zbiorowości mężczyzn w latach 1950 i 1960 wynosiły odpowiednio 7,5% i 9% i były wyraźnie niższe od analogicznych wskaźników dla kobiet, które wyniosły odpowiednio 10,5% i 13%.

Konsekwencje tego zjawiska są widoczne w cząstkowych współczynnikach feminizacji, wyrażających liczbę kobiet przypadających na 100 mężczyzn w poszczególnych 5-letnich grupach wieku. Tak więc w trzech najmłodszych grupach wieku (0—14 lat) współczynniki feminizacji wahały się w 1950 r. w granicach 96—98, w roku zaś 1960 — w granicach 95—97 i były wyrazem liczebnej przewagi chłopców, co jest konsekwencją prawidłowości biologicznej w strukturze urodzeń. Niestety, dostępne dane statystyczne, uzyskane w czasie spisów powszechnych, uniemożliwiają prawidłową analizę struktury ludności wg płci w trzech następnych grupach wieku, obejmujących osoby w wieku 15—29 lat. Współczynniki feminizacji w tych grupach wieku, przekraczające 100, są sztucznie zawyżone i wypaczają rzeczywiste relacje płci. Należy sądzić, że we wszystkich tych trzech grupach istniała, zwłaszcza w roku 1960, przewaga mężczyzn. Uprawnia do tego stwierdzenia fakt, że w ostatniej z trzech omawianych grup wieku współczynnik feminizacji spada ponownie poniżej 100. Z dużym prawdopodobieństwem można więc sądzić, że wyrównanie się płci nastąpiło w województwie w 1960 r. ok. 28 roku życia. Porównanie cząstkowych współczynników feminizacji z lat 1950 i 1960 świadczy o tendencji rozszerzania się przewagi mężczyzn na coraz starsze roczniki. Zjawisko to obserwuje się również w skali krajowej.

W kolejnych, coraz starszych grupach wieku występowała zwiększająca się przewaga liczebna kobiet. W grupach wieku 30—59 lat przewaga nie była jeszcze zbyt duża. Współczynniki feminizacji wahały się w 1950 r. w granicach 108—127, w roku zaś 1960 — w granicach 103—117. W najstarszych grupach wieku, powyżej 60 lat, współczynniki feminizacji w 1950 r. przybierały wartości w granicach 144—304, w roku zaś 1960 — od 128 w grupie 60—64 lat do 720 w wieku 100 i więcej lat. W najstarszych grupach wieku jesteśmy zatem świadkami tworzenia się wprost zaskakującej dysproporcji. O ile przed wojną cząstkowe wskaźniki feminizacji nie przekraczały 200, to w 1960 r. przewaga kobiet nad mężczyznami w najstarszej grupie wieku jest ponad 7-krotna, a wskaźniki feminizacji przekraczają 200 aż w pięciu najstarszych grupach wieku.

Wykres 2. Piramidy wieku w 1950 i 1960 r.

Ogólne wyrównywanie się relacji płci było zatem wynikiem różnych tendencji w poszczególnych grupach wieku, z tym że w pięciu najmłodszych grupach zwiększyła się przewaga mężczyzn. Pogłębienie się dysproporcji płci w tych grupach sprzyjało jednak ogólnemu wyrównywaniu się relacji płci. W środkowych grupach wieku (do grupy 70—74 lat włącznie) następowało w zasadzie na przestrzeni 25-lecia zmniejszanie się przewagi kobiet. W sześciu zaś najstarszych grupach wieku zwiększyła się zdecydowanie przewaga kobiet. Ze względu na niewielką wagę tych grup nie hamowało to jednak zbyt silnie ogólnego wyrównywania się proporcji płci.

Wpływ obu wojen na strukturę ludności według wieku najbardziej obrazowo przedstawiają piramidy wieku (wykres 2). W obu piramidach, zarówno w roku 1950, jak też w roku 1960, występują dwie wyrwy wojenne, które ilustrują efekt zmniejszonego natężenia urodzeń w czasie

wojny. Wyrwy te objęły w roku 1950 grupy wieku 5—9 i 30—34 lat, w roku zaś 1960 — grupy o 10 lat starsze. Drugim skutkiem wojny obok spadku ilości urodzeń są straty biologiczne, których efektem jest znaczne zwężenie piramidy wieku z roku 1950 w stosunku do piramidy przedwojennej, zwłaszcza w grupach wieku 15—39 lat, w których straty były największe.

Należy zwrócić uwagę na istotne konsekwencje ekonomiczne związane z faktem, że już w latach sześćdziesiątych obie powojenne wyrwy znalazły się w obrębie ludności w wieku produkcyjnym. Przy jednoczesnym całkowitym wypełnieniu młodzieżowych, nieprodukcyjnych grup wieku 0—14 lat przez roczniki powojennego wyżu demograficznego, którego obrazem jest szeroka podstawa piramidy w 1960 r., i wzrost udziału starszych grup wieku w całym społeczeństwie na skutek postępującego procesu starzenia się ludności nastąpił wzrost odsetka ludności w wieku nieprodukcyjnym i tym samym wzrost obciążenia ekonomicznego produkcyjnej części społeczeństwa (tabela 10). Obciążenie to w województwie było większe niż w całym kraju. Dynamika wzrostu obciążenia dziećmi była większa w kraju, starcami zaś — w województwie. Jest to więc efektem szybko postępującego procesu starzenia się ludności.

Tabela 10

Obciążenie społeczeństwa ludnością w wieku nieprodukcyjnym

Wiek	liczba osób w wieku nieprodukcyjnym, przypadająca na 100 osób w wieku 15—59 lat					
	w województwie			w kraju		
	1950	1960	wzrost w %	1950	1960	wzrost w %
0—14	51	61	120	47	59	126
60 i więcej	15	20	133	13	17	131
0—14 oraz 60 i więcej	66	81	123	60	76	127

Zródło: Obliczenia własne na podstawie wyników spisów powszechnych.

Struktura ludności według wieku w okresie 25-lecia powojennego — zarówno w woj. warszawskim, jak i w kraju — była niejako wypadkową działania dwóch przeciwstawnych sobie procesów (tabela 11). W efekcie bowiem powojennego, kompensacyjnego wyżu demograficznego szybko zwiększyła się liczba dzieci i młodzieży (w latach 1950—1960 o 26%). Jednocześnie jeszcze szybciej zwiększyła się liczba ludności najstarszych grup wieku (w analogicznym 10-leciu aż o 34%). Powyższe zjawiska przy stabilnej niemal liczbie ludności w wieku produkcyjnym musiały

Tabela 11

Rozwój liczby ludności wg grup wieku

Wiek	1950	1960	1950 r. = 100
	w tysiącach		
0—14	620	781	126
15—59	1228	1281	104
60 i więcej	188	251	134
nie ustalony	6	2	33
R a z e m	2042	2315	113

Zródło: Obliczenia własne na podstawie danych ze spisów powszechnych.

wywołać zaobserwowany powyżej wzrost obciążenia ekonomicznego społeczeństwa. Wypada jeszcze dodać, że w omawianym województwie było dużo sędziwych starców w wieku 100 lat i więcej. W 1950 r. osób takich było 90, co stanowiło aż 28% ogółu ludności w tym wieku w kraju.

Efektom kompensacyjnego wyżu demograficznego i postępującego procesu starzenia się ludności są wysokie odsetki dzieci i młodzieży oraz osób w wieku starszym. Duża dynamika tych procesów w okresie badanego 25-lecia spowodowała wyraźne zwiększenie się obu tych grup w strukturze całego społeczeństwa, kosztem spadku odsetka ludności w wieku 15—59 lat. Tylko na przestrzeni 10-lecia 1950—1960 relacje tych trzech grup wieku uległy istotnym zmianom (tabela 12). Udział

Tabela 12

Ludność wg wieku i rodzaju miejscowości

Wiek	razem		miasta i osiedla		wieś	
	1950	1960	1950	1960	1950	1960
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0—14	30,4	33,8	27,1	31,4	31,2	34,8
15—59	60,1	55,3	62,9	58,2	59,4	54,0
60 i więcej	9,2	10,8	9,7	10,3	9,1	11,1
nie ustalony	0,3	0,1	0,3	0,1	0,3	0,1

Zródło: Obliczenia własne na podstawie wyników ze spisów powszechnych.

najstarszej grupy ludności wzrósł z 9 do blisko 11%, a procent najmłodszej grupy — z 30 do 34%. Dzieci i młodzież w wieku przedszkolnym oraz w wieku szkoły podstawowej stanowiły zatem w 1960 r. ponad jedną trzecią ogółu społeczeństwa. W rezultacie musiał nastąpić spadek udziału ludności w wieku produkcyjnym z 60 do 55%.

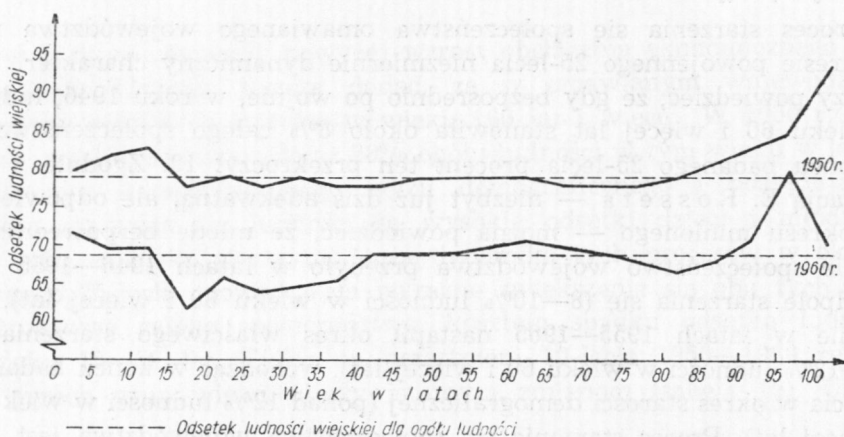
W strukturze wieku nastąpiły wyraźne różnice między ludnością miejską i wiejską. Odsetek dzieci i młodzieży — zarówno w roku 1950,

jak też i w roku 1960 — był wyraźnie wyższy na wsi, co jest konsekwencją większego współczynnika urodzeń wśród ludności wiejskiej. Odsetek tej najmłodszej części społeczeństwa w miastach w 1960 r. był równy analogicznemu wskaźnikowi dla wsi z roku 1950. Bezpośrednio po wojnie starsza była ludność miejska, charakteryzująca się wyższym procentem grupy osób w wieku 60 lat i więcej. Jest to następstwem faktu, że ludność miejska poniosła większe straty biologiczne w czasie wojny. Straty te zaś, jak już zaznaczyliśmy przy analizie piramidy wieku, dotknęły głównie osoby w wieku 15—39 lat. Wystarczyło jednak 10 lat, aby proporcje się odwróciły. W roku 1960 wyraźnie wyższy procent ludności starszej wystąpił na wsi.

Proces starzenia się społeczeństwa omawianego województwa miał w okresie powojennego 25-lecia niezmiernie dynamiczny charakter. Wystarczy powiedzieć, że gdy bezpośrednio po wojnie, w roku 1946, ludność w wieku 60 i więcej lat stanowiła około 8% całego społeczeństwa, to w końcu badanego 25-lecia procent ten przekroczył 12. Zgodnie z klasyfikacją E. Rosseta — niezbyt już dziś adekwatną, ale odpowiednią dla okresu minionego — można powiedzieć, że młode bezpośrednio po wojnie społeczeństwo województwa przebyło w latach 1946—1955 tzw. przedpole starzenia się (8—10% ludności w wieku 60 i więcej lat), następnie w latach 1955—1965 nastąpił okres właściwego starzenia się (10—12% ludności w wieku 60 i więcej lat), wchodząc w końcu badanego 25-lecia w okres starości demograficznej (ponad 12% ludności w wieku 60 i więcej lat). Proces starzenia się społeczeństwa województwa jest bardziej zaawansowany w stosunku do krajowego. Przyczyną tak szybkiego starzenia się społeczeństwa był niewątpliwie omówiony powyżej intensywny odpływ ludności województwa bezpośrednio po wojnie na Ziemię Odzyskane i do Warszawy. Migrowała bowiem najczęściej ludność młoda, w wieku 15—34 lat. Odpływ ten objął głównie ludność wsi. Jednocześnie wewnątrz województwa ludność przepływała ze wsi do miast. Stąd też, jak już zaobserwowaliśmy, proces starzenia się ludności wiejskiej był znacznie bardziej intensywny. Odpływ ludności młodszych grup wieku produkcyjnego ze wsi wywołał w rezultacie zarówno zmniejszenie, jak i postarzenie siły roboczej w rolnictwie, co się stało poważnym problemem ekonomicznym. W latach 1950—1960 liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się o 35 tys. Dynamika liczby ludności w poszczególnych grupach wieku była jednak bardzo różna. Przy zwiększeniu się bowiem liczby dzieci i młodzieży (0—14 lat) o 47 tys. i jednoczesnym zwiększeniu się liczby ludności w wieku 60 i więcej lat o 27 tys. — nastąpił spadek liczby ludności w wieku 15—19 lat aż o przeszło 100 tys. Obciążenie ekonomiczne produkcyjnej części społeczeństwa wzrastało zatem szczególnie szybko na wsi. Szybkie tempo zmniejszania się siły roboczej na

wsi jest jeszcze jednym argumentem przemawiającym za koniecznością mechanizacji naszego rolnictwa.

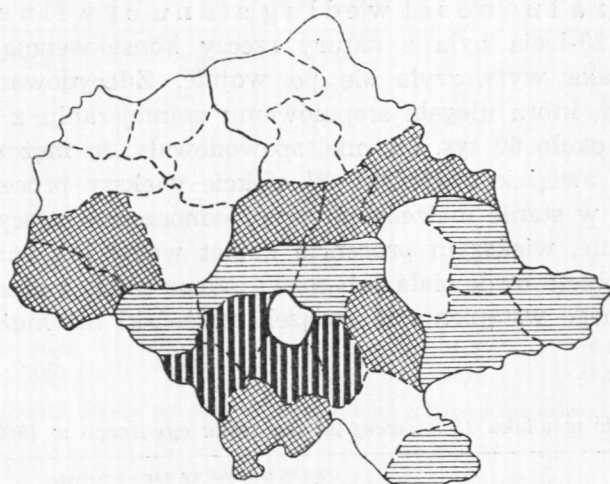
Przesunięcia w strukturze ludności wiejskiej według wieku na skutek odpływu migracyjnego ze wsi do miast najjaśniej widać z porównania zmian relacji ludności miejskiej i wiejskiej w poszczególnych grupach wieku między rokiem 1950 a 1960 (wykres 3). Wyraźnie najniższy procent ludności wiejskiej w 1960 r., poniżej ogólnowojewódzkiego wskaźnika 68,5%, wystąpił w pięciu najmłodszych grupach wieku produkcyjnego, obejmujących lata 15—39. Właśnie w tych grupach wieku bowiem odpływ ludności ze wsi był największy.

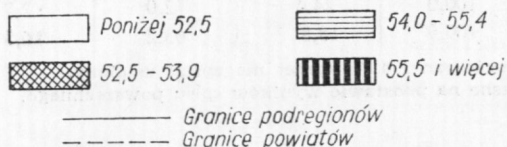
Wykres 3. Przesunięcia migracyjne w relacji ludności miejskiej i wiejskiej w poszczególnych grupach wieku w 1950 i 1960 r.

Struktura ludności według wieku nie kształtuje się jednakowo na terenie całego województwa (wykres 4). Można zauważyć przy tym pewne prawidłowości. Tak np. w 1960 r. procent ludności w wieku produkcyjnym przekraczał 55 tylko w pięciu powiatach podstołecznych oraz we wszystkich pięciu powiatach miejskich. Jednocześnie we wszystkich powiatach podregionów kurpiowskiego i płockiego (poza miastem Płock) procent ten wahał się w granicach 51—53. Najniższy procent dzieci, poniżej 30, notujemy w dwóch starych ośrodkach przemysłowych — Pruszkowie i Żyrardowie. W pozostałej części strefy podstołecznej oraz w podregionie podlaskim procent dzieci w zasadzie nie przekracza 36. Największy procent dzieci wystąpił w powiatach podregionów płockiego i kurpiowskiego, gdzie kształtował się w granicach 36—38. Najniższy procent ludności w wieku poprodukcyjnym notujemy w mieście Otwock i w powiecie wołomińskim, najwyższy zaś w najbardziej uprzemysłowionych częściach strefy podstołecznej i w podregionie podlaskim.

Rozpatrując przemiany w strukturze ludności województwa według wieku w okresie 25-lecia Polski Ludowej, musimy na zakończenie zauważyć, że na ogólną liczbę 2,5 mln ludności województwa w końcu 1968 r. około 1,2 mln stanowią osoby urodzone już po wojnie, w latach 1944—1968, a zatem prawie połowę obecnego społeczeństwa województwa

Odsetki ludności w wieku produkcyjnym (16-59 lat)

Wykres 4. Ludność w wieku produkcyjnym (16—59) lat w 1960 r. (Miasta stanowiące powiaty miejskie wliczono do rodzimych powiatów).

stanowią dzieci i młodzież, urodzeni i wychowani w Polsce Ludowej, dla których stosunki kapitalistyczne w naszym kraju i ciężary okupacji wojennej są już tylko historią.

6. Struktura ludności według pozostałych cech demograficznych

Oprócz płci i wieku powszechne spisy ludności w Polsce uwzględniały również wiele innych cech, które umownie zalicza się do zespołu cech demograficznych w odróżnieniu od cech społeczno-zawodowych. Do najważniejszych spośród nich zaliczyć należy: stan cywilny, analfabetyzm

i poziom wykształcenia. Ludność województwa, podobnie jak i kraju, stała się po II wojnie światowej jednorodna narodowościowo (już w 1946 r. Polacy stanowili 99,2% ogółu ludności województwa) i w związku z tym badanie takich cech, jak narodowość, język czy obywatelstwo jest obecnie niepotrzebne.

Struktura ludności według stanu cywilnego w okresie badanego 25-lecia była z natury rzeczy konsekwencją anormalnej relacji płci, jaka wytworzyła się po wojnie. Zdecydowana przewaga liczebna kobiet, która ulegała stopniowemu zmniejszaniu z ok. 120 tys. w 1950 r., do około 60 tys. obecnie, spowodowała, że mężczyźni łatwiej mogli zawrzeć związek małżeński. W efekcie większy procent mężczyzn niż kobiet był w stanie małżeńskim przy jednocześnie zdecydowanie, bo aż sześciokrotnie, większym procencie kobiet wdów lub rozwiedzionych (tabela 13). Kobieta owdowiała lub rozwiedziona miała znacznie mniejsze szanse ponownego wstąpienia w związek małżeński niż mężczyzna.

Tabela 13

Ludność w wieku 15 i więcej lat wg stanu cywilnego w 1960 r.*

Płeć	odsetek ludności wg stanu cywilnego				
	razem	wolni	w małżeństwie	owdowiali	rozwiedzeni
mężczyźni	100,0	24,4	72,0	2,7	0,8
kobiety	100,0	18,8	63,2	16,3	1,5

* Stan cywilny 0,1% mężczyzn i 0,2% kobiet nie został ustalony.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie wyników spisu powszechnego.

Struktura ludności województwa w stanie małżeńskim według wieku (tabela 14) w badanym okresie wykazywała powszechnie występujące prawidłowości, takie jak: wyraźnie większy procent kobiet niż mężczyzn w stanie małżeńskim w grupach młodszych, i odwrotnie, w grupach starszych — początkowo zwiększanie się procentu zarówno kobiet, jak i mężczyzn w stanie małżeńskim do pewnej granicy wieku (45—49 lat dla mężczyzn i 30—34 lat dla kobiet), a później jego spadek itp.

W okresie powojennym następował systematyczny wzrost odsetka kobiet i mężczyzn we wszystkich (z wyjątkiem mężczyzn w wieku 15—19 lat) grupach wieku. Wzrost ten był szczególnie istotny wśród kobiet; w okresie 10-lecia 1950—1960 wyniósł on w większości grup 9—12%, a w dwóch najmłodszych grupach — jeszcze więcej. Fakt ten należy tłumaczyć stopniowym zacieraniem się różnic w strukturze grup płci.

Likwidacja analfabetyzmu była jednym z najważniejszych zadań władzy ludowej po wojnie. Jak wiele na tym polu zrobiono

Tabela 14

Ludność w stanie małżeńskim (w odsetkach liczby mężczyzn lub kobiet danej grupy wieku)

Wiek	mężczyźni			kobiety		
	1950	1960	wzrost 1950 r. =100	1950	1960	wzrost 1950 r. =100
Ogółem	64,5	72,0	112	55,3	63,2	114
15—19	1,8	0,7	39	6,9	8,3	120
20—24	24,4	25,9	106	46,6	59,4	127
25—29	64,6	67,9	105	74,6	83,4	112
30—34	83,3	86,5	104	80,2	87,7	109
35—39	89,5	92,1	103	79,9	87,2	109
40—44	91,1	93,6	103	76,9	83,9	109
45—49	92,1	93,7	102	72,6	78,8	109
50—54	91,2	92,9	102	65,8	72,3	110
55—59	88,8	91,7	103	57,1	62,7	110
60 i więcej	76,6	81,6	107	31,5	34,6	110
nie ustalony	48,4	50,8	105	40,6	45,0	111

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych ze spisów powszechnych.

Tabela 15

Ludność wg umiejętności czytania i pisania
w odsetkach ogółu ludności w wieku 7 (w 1950 r. — 10) i więcej lat

Płeć	razem		umiejący czytać i pisać		nie umiejący czytać i pisać		pozostali ^f	
	1950	1960	1950	1960	1950	1960	1950	1960
O g ó ł e m								
Razem	100,0	100,0	88,6	93,8	8,0	3,8	3,4	2,4
mężczyźni	100,0	100,0	92,0	96,2	5,9	2,7	2,1	1,1
kobiety	100,0	100,0	85,8	91,6	9,6	4,9	4,6	3,5
M i a s t a i o s i e d l a								
Razem	100,0	100,0	92,3	96,1	5,7	2,4	2,0	1,5
mężczyźni	100,0	100,0	95,1	97,9	3,7	1,4	1,2	0,7
kobiety	100,0	100,0	90,1	94,7	7,2	3,2	2,7	2,1
W i e ś								
Razem	100,0	100,0	87,7	92,7	8,5	4,5	3,8	2,8
mężczyźni	100,0	100,0	91,3	95,5	6,4	3,2	2,3	1,3
kobiety	100,0	100,0	84,7	90,1	10,3	5,8	5,0	4,1

^f Umiejący tylko czytać oraz poziom wykształcenia nieznanymi.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie wyników spisów powszechnych.

w okresie 10-lecia 1950—1960, ilustruje tabela 15. Na przestrzeni tak krótkiego okresu czasu odsetek ludności nie umiejącej ani czytać, ani pisać spadł z 8% do poniżej 4%. Było to efektem szeroko zakrojonej akcji walki z analfabetyzmem. Większość analfabetów wywodziła się z najstarszych grup wieku. Zgony zatem były niejako naturalnym czyn-

nikiem eliminującym analfabetów z naszego społeczeństwa. Wystąpienie tego czynnika demograficznego wraz z osiągnięciami władzy ludowej na polu szerzenia oświaty wśród szerokich rzesz ludności spowodowały w efekcie zaobserwowany postęp.

Przy omawianiu struktury grupy ludności nie umiejącej ani pisać, ani czytać wypada jeszcze podkreślić nie tylko to, że zdecydowaną przewagę miały w niej osoby najstarsze, ale także, że znacznie większa część tej ludności mieszkała na wsi i że w przeważającej części były to kobiety. W efekcie odsetek analfabetów był prawie dwukrotnie większy wśród ludności wiejskiej niż miejskiej oraz niemal dwukrotnie większy wśród kobiet niż wśród mężczyzn.

Poziom wykształcenia społeczeństwa w województwie, pomimo wielkiego postępu, w stosunku do okresu międzywojennego wciąż jeszcze w 1960 r. był niski. Na około 1,5 mln ludności w wieku 15 i więcej lat aż 0,9 mln, a więc 60%, nie miało pełnego podstawowego wykształcenia. Ukończone wykształcenie średnie (łącznie z zasadniczym zawodowym) miało ok. 140 tys. osób, co stanowi 10% ludności w wieku 20 lat i więcej. Wykształcenie wyższe miało jedynie 20 tys. osób. Jest to ok. 1,7% ogółu ludności w wieku 25 i więcej lat. Pocięszający jest jedynie fakt, że co czwarty mieszkaniec województwa w wieku 7 lat i więcej uczył się. Przeważająca większość spośród uczących się, bo ponad 80%, zdobywała wiedzę w zakresie szkoły podstawowej.

7. Przeobrażenia w strukturze społeczno-zawodowej ludności

Powojenna struktura zawodowa, a zwłaszcza społeczna ludności województwa różni się istotnie od przedwojennej, co spowodowane zostało zmianami ustrojowymi. Również na przestrzeni powojennego 25-lecia struktura społeczno-zawodowa ludności ulegała dynamicznym przemianom. Niestety, oceny tych przemian można dokonać jedynie na podstawie danych spisów powszechnych, a zatem dla 10-lecia 1950—1960. W dodatku forma ujęcia i opracowania tych zagadnień w spisach poważnie ogranicza możliwości analizy, zwłaszcza struktury ludności według klas i grup społecznych.

Zdecydowanie przeważająca część ludności pracującej poza rolnictwem zatrudniona była — tak w 1950, jak i w 1960 r. — w gospodarce uspołecznionej (tabela 16). Rola tej formy gospodarki zdecydowanie wzrosła. Odsetek ludności zatrudnionej w sektorze uspołecznionym wyniósł w 1960 r. prawie 90%. Gospodarka nie uspołeczniona była stopniowo wypierana. Bardzo dynamicznie natomiast rozwijała się spółdzielczość

Tabela 16

**Ludność czynna zawodowo poza rolnictwem wg form gospodarki
i grup społecznych**

Formy gospodarki grupy społeczne	w tysiącach		w procentach	
	1950	1960	1950	1960
Ogółem	311,1	431,6	100,0	100,0
gospodarka uspołeczniona	257,8	385,1 *	82,9	89,2 *
— pracownicy	249,1	363,6	80,1	84,3
fizyczni	.	220,0	.	51,0
umysłowi	.	143,6	.	33,3
— członkowie spółdzielni pracy	8,7	20,3	2,8	4,7
gospodarka nie uspołeczniona	51,0	46,2	16,4	10,7
— pracownicy	31,2	27,6	10,0	6,4
— pracujący na rachunek własny	19,8	18,6	6,4	4,3
nie ustalona forma gospodarki	2,3	0,3	0,7	0,1

g W tym chałupnicy (1,2 tys. osób = 0,2%).

Zródło: Obliczenia własne na podstawie danych spisów powszechnych.

pracy, gdzie liczba zatrudnionych wzrosła na przestrzeni omawianego 10-letnia prawie 2,5-krotnie.

Strukturę zawodową badamy na podstawie analizy ludności utrzymującej się z pracy, która w 1960 r. stanowiła ok. 96% ogółu (tabela 17). Tylko niespełna połowa ludności była zatrudniona zawodowo, co świad-

Tabela 17

Ludność wg źródła utrzymania w %

Rok	Ogółem	utrzymujący się z pracy			utrzymujący się ze źródeł niezarobkowych	bierni zawodowo razem ^h
		razem	czynni	bierni		
1950	100,0	97,6	49,5	48,1	2,4	50,5
1960	100,0	95,7	49,6	46,1	4,3	50,4

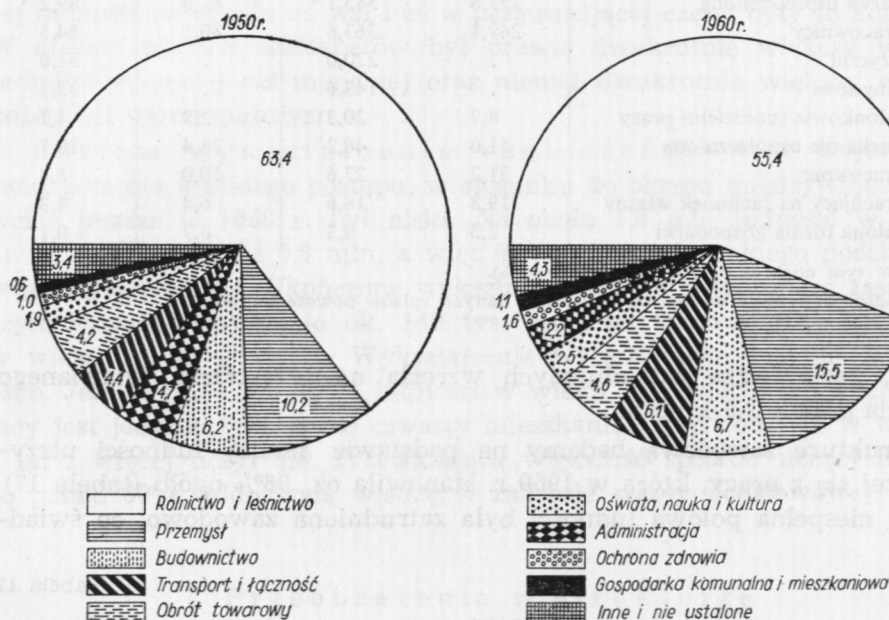
h Utrzymujący się ze źródeł niezarobkowych oraz z pracy osób czynnych zawodowo.

Zródło: Obliczenia własne na podstawie wyników spisów powszechnych.

czy o dużym jej obciążeniu sporą jej częścią nieprodukcyjną. Należy podkreślić duży, bo ponad dwukrotny wzrost liczby ludności (z 49 tys. w 1950 r. do 99 tys. w 1960 r.) utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych, takich jak emerytury, renty, stypendia itp.

Najważniejszą zmianą w strukturze zawodowej ludności w latach 1950—1960 jest poważny spadek odsetka ludności utrzymującej się z pracy w rolnictwie z 63% do 55%, przy jednoczesnym istotnym

wzroście odsetka ludności utrzymującej się z pracy w przemyśle z 10% do 15,5% (wykres 5). Pomimo tak istotnych przesunięć województwo wciąż jeszcze zachowuje swój typowo rolniczy charakter. Według szacunków w końcu badanego 25-letnia (1966 r.) ludność rolnicza stanowiła ok. 46% ogółu ludności województwa. W kraju zaś już w 1960 r. analogiczny wskaźnik wynosił tylko 38%.

Wykres 5. Ludność utrzymująca się z pracy, wg działów gospodarki narodowej (w %)

Dynamiczny wzrost odsetka ludności utrzymującej się z pracy w przemyśle był efektem zwiększenia się jej liczby z 200 tys. do 340 tys. Liczba zaś ludności rolniczej nieznacznie, bo o ok. 30 tys. zmniejszyła się. Z innych zmian najbardziej charakterystyczny jest ponad dwukrotny spadek odsetka ludności utrzymującej się z pracy w administracji. Było to wynikiem polityki rządu, zmierzającej w latach pięćdziesiątych do likwidacji przerostu zatrudnienia w tym dziale gospodarki narodowej. Odsetek ludzi utrzymujących się z pracy w większości pozostałych działów gospodarki narodowej uległ dosyć znacznemu wzrostowi.

Obserwujemy istotne różnice zarówno między strukturą zawodową ludności poszczególnych podregionów (tabela 18), jak też w dynamice jej zmian w podregionach (tabela 19). Przyczyny tych różnic należy doszukiwać się w zróżnicowaniu stopnia rozwoju ekonomicznego poszczegól-

Tabela 18

*Luźność utrzymująca się z pracy wg działów gospodarki narodowej
i podregionów w %*

Działy gospodarki narodowej	województwo		podregiony								
			podstołeczny		płocki		kurpiowski		podlaski		
	1950	1960	1950	1960	1950	1960	1950	1960	1950	1960	
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
przemysł	10,2	15,5	15,5	23,1	8,2	10,7	4,0	6,7	3,9	6,6	6,6
budownictwo	6,2	6,7	10,3	9,7	3,0	4,4	2,7	4,1	2,3	2,8	2,8
rolnictwo	62,9	55,0	48,6	39,7	70,2	64,7	77,5	71,1	79,4	74,0	74,0
leśnictwo	0,5	0,4	0,3	0,2	0,5	0,5	0,9	1,0	0,4	0,4	0,4
transport i łączność	4,4	6,1	5,4	6,6	3,3	5,7	3,7	5,1	4,0	6,0	6,0
obrót towarowy	4,2	4,6	5,2	5,4	4,0	4,5	2,8	3,5	2,8	3,3	3,3
gospodarka komunalna	0,6	1,1	0,9	1,8	0,3	0,7	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4
oświata, nauka i kultura	1,9	2,5	2,5	3,3	1,7	2,1	1,3	1,8	1,2	1,7	1,7
ochrona zdrowia	1,0	1,6	1,4	2,3	0,8	1,2	0,4	0,8	0,5	0,8	0,8
administracja	4,7	2,2	6,2	2,6	4,0	2,0	3,4	1,9	3,0	1,8	1,8
pozostałe	0,6	0,5	0,7	0,6	0,6	0,4	0,5	0,3	0,5	0,3	0,3
nie ustalone	2,8	3,8	3,0	4,7	3,4	3,1	2,5	3,4	1,7	1,9	1,9

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych ze spisów powszechnych.

Tabela 19

*Dynamika odsetka luźności utrzymującej się z pracy
w poszczególnych działach gospodarki narodowej
wg podregionów w latach 1950—1960 (1950 r. = 100)*

Działy gospodarki narodowej	województwo	podregiony			
		podstołeczny	płocki	kurpiowski	podlaski
przemysł	152	149	130	168	169
budownictwo	108	94	147	152	122
rolnictwo	87	82	92	92	93
leśnictwo	80	67	100	111	100
transport i łączność	139	122	173	138	150
obrót towarowy	110	104	113	125	118
gospodarka komunalna	183	200	233	100	133
oświata, nauka i kultura	132	132	124	138	142
ochrona z drowia	160	164	150	200	160
administracja	47	42	50	56	60
pozostałe	83	86	67	60	60

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych z tab. 18.

gólnych podregionów. W najbardziej uprzemysłowionym podregionie podstołecznym w 1960 r. niemal czwarta część ludności utrzymywała się z pracy w przemyśle. Tymczasem analogiczne dane w typowo rolniczych podregionach, kurpiowskim i podlaskim, nie przekraczały 7%. W 1950 r. różnice te były jeszcze większe. Częściowo zmniejszyły się one na skutek szybkich zmian w tych dwóch zaniedbanych podregionach, co jest wynikiem stopniowej likwidacji dysproporcji w industrializacji poszczególnych podregionów.

Należy zwrócić uwagę na nieco dziwny fakt najmniejszego wzrostu odsetka ludności utrzymującej się z pracy w przemyśle w podregionie płockim. Bardziej dynamiczny rozwój tej grupy ludności nastąpił tam bowiem dopiero po roku 1960. Już natomiast w latach pięćdziesiątych notujemy w podregionie płockim, podobnie jak i w kurpiowskim, wysoką dynamikę wzrostu (o ok. 50%) odsetka ludności utrzymującej się z pracy w budownictwie, co jest efektem wstępnej fazy inwestycji realizowanych w Płocku i w Ostrołęce. Dopiero rozruch tych inwestycji w latach sześćdziesiątych wywołał bardziej dynamiczne zmiany w przemyśle, które będą zapewne uwidocznione w spisie powszechnym w 1970 r. Wyraźny również wzrost odsetka ludności utrzymującej się z pracy w budownictwie w podregionie podlaskim, przy jednoczesnym jego spadku w podregionie podstołecznym, jest wyrazem polityki inwestycyjnej, zmierzającej do stopniowej likwidacji dysproporcji w rozwoju poszczególnych podregionów województwa.

Spadek odsetka ludności rolniczej był wyraźnie największy w podregionie podstołecznym. Zwiększyło to jeszcze bardziej dysproporcję w tym zakresie między podregionem podstołecznym a trzema pozostałymi, typowo rolniczymi, w których ludność rolnicza stanowiła 65—75% ogółu ludności. Należy zwrócić uwagę, że również w podregionie podstołecznym ludność rolnicza stanowiła w 1960 r. 40% ogółu ludności. Zatem procent ten dla najbardziej rozwiniętego podregionu był w przybliżeniu równy analogicznemu wskaźnikowi krajowemu. Jest to wynikiem faktu, że do podregionu podstołecznego zalicza się trzy bardzo odmienne, typowo rolnicze powiaty: Grójec, Garwolin i Ryki, w których procent ludności rolniczej przekracza 65. Powiaty te znacznie podwyższają wskaźnik dla całego podregionu. Zwraca uwagę stosunkowo wysoki procent ludności utrzymującej się z pracy w leśnictwie i wzrost tego procentu w podregionie kurpiowskim, co należy tłumaczyć dużym jego zalesieniem oraz wyrębem lasu w związku z budową dużego kombinatu celulozowo-papierniczego w Ostrołęce.

O tym, jak silnie struktura zawodowa ludności związana jest z poziomem rozwoju ekonomicznego, świadczy fakt, że odsetek ludności utrzymującej się z pracy w poszczególnych działach gospodarki narodo-

wej, z wyjątkiem rolnictwa i leśnictwa, jest najwyższy w podregionie podstołecznym, spada kolejno w podregionach płockim i kurpiowskim, aby osiągnąć najniższy poziom w podlaskim. Jest on zatem niejako wprost proporcjonalny do stopnia rozwoju gospodarczego danego podregionu. Odwrotnie zaś kształtuje się procent ludności rolniczej — najwyższy w podregionie podlaskim, a najniższy w podstołecznym.

Terytorialne zróżnicowanie struktury zawodowej ludności jest z natury rzeczy jeszcze większe, jeśli zmniejszy się porównywane obszary do powiatów. Nie wdając się w szczegółową analizę, podamy kilka charakterystycznych, skrajnych sytuacji. Jeśli np. w miastach Żyrardowie i Pruszkowie ponad połowa ludności utrzymywała się w 1960 r. z pracy w przemyśle, to w powiatach łosickim i siedleckim — niespełna 3%. Aż w czterech powiatach (z czego trzy znajdują się w podregionie podlaskim) odsetek ludności rolniczej przekracza 80%, gdy w trzech strefy podstołecznej (oczywiście bez powiatów miejskich) ludność rolnicza stanowi mniej niż 30% ogółu ludności.

Bardzo duży procent ludności (ok. 27 przy wskaźniku wojewódzkim równym 6) utrzymującej się w Siedlcach z pracy w transporcie wynika z rozbudowanej tam bazy PKS-u i z rozpowszechnionej tradycji zawodu kolejarskiego. Wysoki odsetek ludności utrzymującej się z pracy w handlu w powiatach miejskich wynika oczywiście z rozwiniętej w miastach sieci handlowej. Najbardziej jednak rzuca się w oczy niemal 10-krotnie wyższy od ogólnowojewódzkiego procent ludności utrzymującej się w Otwocku z pracy w ochronie zdrowia. Fakt ten, że co siódmy jego mieszkaniec znajduje tam zatrudnienie, wynika stąd, że to miasto jest największym w Polsce i jednym z największych w Europie nizinnych ośrodków leczenia gruźlicy.

8. Zakończenie

Rekapitulując powyższe rozważania, musimy stwierdzić, że w okresie powojennego 25-lecia liczba ludności województwa powoli, ale systematycznie wzrastała. Wzrost ten bezpośrednio po wojnie hamowało ujemne saldo migracyjne. Obserwujemy przy tym pewne wygasające stopniowo falowanie w postaci wyżów i niżów demograficznych, które były wynikiem działań wojennych. W badanym okresie nastąpił niebywale szybki rozwój ludności miejskiej, co stopniowo zmieniało typowo rolniczy charakter województwa. Głównym czynnikiem urbanizacji były zmiany administracyjne, przekształcające ośrodki wiejskie w osiedla i miasta. Zmiany te zaś były konsekwencją przemian społeczno-gospodarczych w tych miejscowościach. Najistotniejszy wpływ na strukturę ludności

województwa według płci i wieku wywarła II wojna światowa, czego rezultatem była stopniowo zmniejszająca się przewaga liczebna kobiet nad mężczyznami oraz mała liczba urodzeń w latach 1940—1944. W woj. warszawskim wystąpił z całą ostrością proces starzenia się ludności. Jego dynamika na badanym obszarze była większa niż średnio w kraju.

Bezpośrednio po wojnie zdecydowanie przeważająca część ludności utrzymywała się z pracy w rolnictwie. W latach sześćdziesiątych nastąpiło zrównanie liczby ludności rolniczej i pozarolniczej. W okresie perspektywicznym należy oczekiwać odwrócenia proporcji występujących bezpośrednio po wojnie i szczególnie szybkiego wzrostu liczby ludności utrzymującej się z pracy w przemyśle.

W konkluzji należy podkreślić silne zróżnicowanie procesów i struktur demograficznych na obszarze województwa. Przyczyną tego jest dysproporcja w rozwoju gospodarczym poszczególnych jego części. Przeprowadzona analiza demograficzna pozwala stwierdzić, że zróżnicowanie stosunków demograficznych na terenie województwa jest zbliżone co do stopnia i kierunku do zróżnicowania poziomu rozwoju ekonomicznego, którego wyrazem jest wyodrębnienie na terenie województwa czterech podregionów. Fakt ten, szczególnie plastycznie widoczny na wykresie 4, jest jeszcze jednym potwierdzeniem słuszności tezy o ścisłym związku stosunków demograficznych z gospodarczymi.

Tabela 20

*Wybrane charakterystyczne cechy demograficzne dla województwa
i kraju w 1960 r.*

Nazwa wskaźnika	województwo warszawskie	województwo warszawskie wraz z m. st. Warszawą	średnia dla całego kraju
Gęstość zaludnienia w liczbie osób/km ²	79	117	96
procent ludności miejskiej	31,5	55,8	48,3
procent ludności w wieku 60 lat i więcej	10,8	10,8	9,6
procent ludności utrzymującej się z pracy w przemyśle	15,5	19,9	26,7
procent ludności utrzymującej się z pracy w rolnictwie	55,0	38,2	40,9

Zródło: Obliczenia własne na podstawie danych ze spisu powszechnego.

Jest faktem powszechnie znanym i często podkreślanym, że woj. warszawskie należy do najbardziej zacofanych gospodarczo terenów kraju. Potwierdzają to również niektóre wskaźniki demograficzne, dotyczące zwłaszcza stopnia urbanizacji terenu i struktury zawodowej ludności. Mierniki te są bowiem najbardziej związane ze specyfiką ekonomiczną

terenu. Trzeba jednak mocno podkreślić, że wskaźniki te są częstokroć sztucznie obniżone przez administracyjne wyłączenie z województwa m. st. Warszawy. Wyłączenie centralnego ośrodka wypacza analizę porównawczą w stosunku do innych województw, które są traktowane łącznie ze swoją stolicą, a także w stosunku do danych krajowych. Potraktowanie województwa łącznie z m. st. Warszawą (tabela 20) częstokroć istotnie zmienia obraz.

SUMMARY

The author chose as object of his research the analysis of the demographic structure in Warsaw Voivodeship and the changes this structure underwent in the 25-year period of the People's rule, from 1944 to 1968. The inner-political changes which took place in Poland after the Second World War, brought an evolution of regions which up to then had been economically retarded. For all its central situation in Poland, Warsaw Voivodeship had been one of these backward regions. But recently, parallel with its economic advance, its demographic conditions also changed. The author dwells on the changes which the demographic structure underwent due to the evolution of normal and planned migrating movements of people, considering them the principal factors affecting in peace times the status and the structure of the population.

The very fact that in the central part of the voivodeship a large urban centre like Warsaw City lies, led to marked contrasts in the voivodeship's economic evolution. Surrounding the capital city a zone came into existence which is highly developed economically, sharply differing from the far-off and economically less advanced regions which, on their part, can be subdivided into three separate subregions. A somewhat novel approach presented by the author is his analysis correlating the demographic conditions of these four subregions with each other; up to now it was customary in analyses of this kind to apply studies mutually comparing individual administrative units (powiats).

The author's concept of analyzing by subregions brought to light the distinct interrelations which occur between economic conditions and demographic features; indeed, in investigations of demographic structures and processes there also emerge, more or less sharply defined, the characteristic features of the four subregions mentioned: those of the capital city, and those of Płock, the Kurpie and the Podlasie subregion, respectively. Here particularly markedly stands out — the same as with regard to its economic conditions — the Warsaw subregion. This notion of preparing all sorts of economic, social and spatial analyses from a regional point of view seems to be more suitable and worthy of wider application.

The author's analysis presents under eight headings a comprehensive picture of the demographic transformations which have taken place in Warsaw Voivodeship. He based his analysis on the two general censuses of the population made in 1950 and 1960. Starting off his analysis, the author briefly sketches the economic development of the region under discussion. Next he dwells successively on: natural mobility of the people, migrating movements, changes in administrative division, and demographic changes following the Second World War. Chapter three brings data on how the population has been increasing, followed by a chapter on processes

of urbanization. In chapter five the author presents the population structure considered from the viewpoint of two basic demographic features: the status, by sex and by age. There follows a brief survey of the population structure grouped according to family status, analphabetism, and level of education. Finally, the object of chapter eight is a study of the social and professional structure of the population. Summing up the above review the author stresses the close interrelation between demographic phenomena and the degree of economic development reached by given regions.

Among the most characteristic demographic problems which Warsaw Voivodeship had to cope with during the 25 years of the existence of People's Poland, is the evolution of urbanization processes which were particularly powerful during the 1950eths. At the same time the natural increase of the population was relatively slight in view of the high rate of outflow of people, following the Second World War, for the most part to the recovered Western Territories and to Warsaw. In Warsaw Voivodeship this led soon to an increase in the average age of the remaining population. Gradually there also was overcome the disproportion that had existed in the mutual proportion of the sexes. An important achievement to the credit of People's Poland is the abolishment of analphabetism. The rapid transformation seen in the professional structure of Poland's people, which finds its expression in a decrease in the percentage of the rural population, is the effect of the economic evolution of the country and, at the same time, the most convincing proof how closely interrelated are demographic changes with economic transformations.